

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 2-523.44(477.43/44

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.30>

КУЛЬТОВІ СВЯТИЛИЩА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Семенчук Сергій,

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
ORCID ID: 0000-0002-4745-7468

Левандовська Людмила,

кандидат історичних наук,
викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
ORCID ID: 0000-0001-7430-1971

У публікації проаналізовано результати археологічних досліджень та зроблено спробу реконструкції окремих культових святилищ лівобережної частини Середнього Подністров'я. Висвітлено науковий матеріал, який безпосередньо торкається язичницьких сакральних місць у релігійному світогляді людності ойкумени. Осередки поділено на два типи: святилища-житла (Горошова) і святилища відкритого типу (Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка).

Святилище поблизу с. Горошова досліджене С.П. Пачковою в 1969 р. на ранньосередньовічному селищі. Тут знайдено залишки ритуального вогнища, горілі кістки тварин, фрагменти керамічних виробів, прикраси. Осередок має всі ознаки культового центру. У 1952–1953 рр. київські археологи В.І. Довженок та М.Ю. Брайчевський дослідили культовий комплекс-святилище Іванківці, з трьома кам'яними антропоморфними ідолами. Осередок розташований на черняхівському поселенні, що засвідчують керамічний комплекс, залишки дерев'яної культової споруди та ритуального вогнища. Особливу увагу привертає ще одне святилище відкритого типу, вивчене в 1963 р. І.С. Винокуром та Г.М. Хотюном, – у селі Ставчани на черняхівському поселенні. Осередок уміщував кам'яну антропоморфну скульптуру з рогом у руках і конічну стелу з викарбуваним солярним знаком. Реконструкція вказує на те, що ідол і стела стояли вертикально одне навпроти одного, навколо них горіли ритуальні вогні, у яких знайдено фрагменти кераміки та горілі кістки тварин. Святилище просто неба в селі Велика Слобідка відкрите в 1993 р. на ранньосередньовічному поселенні. Тут досліджено ритуальний майданчик округлої форми із залишками вогнища, кістки тварин та зооморфні фігурки бика й коня, які є культовими тотемами давнього населення досліджуваного регіону. Розглянуто структуру зазначених культових осередків, їхнє облаштування та призначення. З'ясовано, що досліджені святилища зазвичай були пов'язані з уособленням певних язичницьких божеств.

Ключові слова: лівобережжя Середнього Подністров'я, поселення, святилище, ідол, антропоморф.

Semenchuk Serhiy, Levandovska Liudmyla. Cult sanctuaries of the left bank of Middle Dniester region

The publication analyzes the results of archaeological research and attempts to reconstruct certain cult sanctuaries of the left-bank part of Middle Dniester region. The scientific material that directly discussed pagan sacred places in the religious worldview of oecumene humanity is highlighted. The centres are divided into two types: residential sanctuaries (Horoshova) and open sanctuaries (Ivankivtsi, Stavchany, Velyka Slobidka).

The sanctuary near the village of Horoshov was explored by S.P. Pachkova in 1969 at an early medieval settlement. Remains of a ritual hearth, burned animal bones, fragments of ceramic products, and jewellery were found here. The centre has all the signs of a cult centre. In 1952–1953, Kyiv archaeologists V.Y. Dovzhenok and M.Yu. Braychevsky explored the cult complex sanctuary with three stone anthropomorphic idols in Ivankivtsi village. The centre is located in the Chernyakhov settlement, as evidenced by a ceramic complex, the remains of a wooden cult building and a ritual hearth. One more open sanctuary studied in 1963 by I.S. Vynokur and H.M. Khotyun in the village of Stavchany in the Chernyakhov settlement attracts special attention. The centre contained a stone anthropomorphic sculpture with a horn in a hand and a conical stele with an engraved solar sign. The reconstruction indicates that the idol and stele were erected vertically opposite each other, ritual fires were burning around them where fragments of pottery and burnt animal bones were found. The open-air sanctuary in the village of Velyka Slobidka was discovered in 1993 in an early medieval

settlement. A round-shaped ritual site with the remains of a hearth, animal bones and zoomorphic figurines of a bull and a horse, which are cult totems of the ancient population of the studied region, was explored here. The structure of the mentioned cult centres, their arrangement and purpose were considered. It was found that the studied sanctuaries were usually associated with the personification of certain pagan deities.

Key words: left bank of Middle Dniester region, settlement, sanctuary, idol, anthropomorph.

Наша держава на її сучасному етапі історії проходить досить складний період. У час повномасштабної війни Російської Федерації проти України дослідження витоків духовної культури та історичного минулого автохтонних територій раннього середньовіччя є актуальним і досить важливим завданням української історичної науки. Серед низки проблем, які отримали новітнє тлумачення сьогодні, важливе місце посідають питання витоків та еволюції культових святилищ на лівобережжі Середнього Подністров'я.

Початок наукових досліджень культових осередків у Середньому Подністров'ї припадає на кінець XIX – початок XX ст. Польові роботи узагальнено у працях В.К. Гульдмана [11, с. 300] та Ю.Й. Сіцинського [28, с. 205], у яких подано низку пунктів, де в різний час виявлені язичницькі старожитності.

Важливим здобутком радянської історіографії стала низка публікацій українських істориків та археологів М.Ю. Брайчевського та В.Й. Довженка, присвячених Іванковецькому святилищу, як-от: «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» [12], «Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре» [1], «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье» [3]. Дослідники стверджували, що багатоліка скульптура з Іванковець та Збруцький ідол уособлювали одне божество, яке, на думку авторів, посідало почесне місце в язичницькому пантеоні [3, с. 262].

Плідними в історії вивчення язичницьких культів Подністров'я виявилися дослідження українського археолога І.С. Винокура, матеріали якого знайшли висвітлення в монографічних роботах «Історія та культура черняхівських племен» [5, с. 104–142], «Давні слов'яни на Дністрі» [9, с. 36–46], «Буша» [7, с. 110–132], «Бакота. Столиця давньоруського пониззя» [8, с. 20–46], «Черняхівська культура: витоки і доля» [6, с. 123–173]. На сторінках цих праць систематизовано значний матеріал про дохристиянську духовність населення першої половини I тис. н. е. в Подністров'ї.

Наприкінці XX ст. археологи І.П. Русанова та Б.О. Тимошук проводили археологічні дослідження на городищах-святилищах Богит, Звенигород, Говда. Результати цих досліджень оприлюднено в їхній спільній монографії «Языческие святилища древних славян» [19].

Язичництву присвячено також монографії археолога Б.О. Рибаківа, а саме: «Язычество древних славян» [21, с. 6], «Язычество Древней Руси» [20, с. 280].

Серед численних новітніх публікацій, присвячених аналізу культових осередків досліджуваного регіону, заслуговують на увагу роботи С.О. Семенчука «Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я» [25], «Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X–VII вв. до н. э.» [26], «О языческих древностях левобережной части Среднего Поднестровья: история и археология» [27], «Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністров'я» [24].

У контексті духовності язичників у цій публікації ми розглядаємо досліджені археологічні об'єкти – святилища, на яких здійснювали ритуальні церемонії праслов'яни-язичники, та класифікуємо їх на два відмінні типи: святилища-житла та святилища відкритого типу (просто неба). У публікації розглянуто також будову вказаних об'єктів і їхнє облаштування.

До найбільш помітних культових язичницьких споруд регіону, що певною мірою віддзеркалюють світогляд мешканців краю, належать святилища, або місця молінь і жертвоприношень [15, с. 134].

Святилища-житла часто знаходять безпосередньо в селищах. Зовні вони нічим не відрізнялися від житлових споруд інших типів. У приміщеннях таких будівель розміщували культові предмети (ритуальний посуд, ідол) і вогнище для жертвоприношень. До цього типу відносимо святилище в Горошовій, що на лівобережжі Середнього Подністров'я. Культову споруду відкрито С.П. Пачковою в 1969 р. на ранньосередньовічному поселенні біля с. Горошова, що в Чортківському районі Тернопільської області [18, с. 335]. Об'єкт мав вигляд решток прямокутного житла, долівка якого була заглиблена в материк до 0,4 м. Стіни орієнтовані чітко за сторонами світу. Довжина споруди – 4,4 м, ширина – 4,2 м. По кутах житла знайдено сліди від дерев'яних стовпів, а в центрі – ритуальну яму овальної форми розміром 1,8×1,3 м, що залягала на глибину 0,2–0,3 м від рівня долівки. У ямі досліджено рештки ритуального вогнища, вугілля, перепалені кістки тварин та дрібні уламки кераміки й прикраси [17, с. 30].

З огляду на археологічний матеріал цілком очевидним є те, що на території селища функціонував культовий центр: окрім святилища, тут зафіксовано вимостки з каменю, де, імовірно, здійснювала дохристиянські ритуальні обряди значна кількість вірян [23, с. 10–11].

Три культові осередки – Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка – належать до святилищ відкритого типу. Дослідники схиляються до думки, що їх виникнення припадає на середину I тис. н. е. [15, с. 147]. Ями, вогнища, жертovníки є головними атрибутами зазначених святилищ. На думку вчених, вони яскраво віддзеркалюють наявність язичницьких звичаїв серед людності досліджуваного регіону.

У контексті язичницької релігії увагу привертає святилище, відкрите на черняхівському поселенні в 1952–1953 рр. біля с. Іванківці в колишньому Новоушицькому, а тепер Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області. Воно розташоване на високому мисовому виступі, що похило спадає в долину вздовж р. Батіжок із площею 10 га [2, арк. 3–4].

На цьому місці зафіксовано культовий комплекс – святилище з трьома антропоморфними ідолами – площею у 100 м² [1, с. 43–53]. Археологи виявили в центрі святилища язичницьку стелу. За даними В.Й. Довженка та М.Ю. Брайчевського, два інші ідоли знайдено за межами поселення [12, с. 139].

У північно-східній частині святилища виявлено десять ям діаметром від 0,5 до 1 м, заглиблених у землю від 0,4 до 1 м. Будь-якої системи в розташуванні ям не спостережено. У їхньому заповненні зафіксовано дрібні уламки кераміки II–V ст. н. е., а також дрібне каміння, шматки випаленої обмазки, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [3, с. 242].

Схиляємось до думки, що про наявність на святилищі певної дерев'яної конструкції свідчать ямкові заглиблення. На думку В.Й. Довженка, який безпосередньо брав участь у цих археологічних дослідженнях, ямки мали культове призначення та були пов'язані з язичницьким ритуалом [2, арк. 7]. Можливо, у місці знаходження ямок були закопані дерев'яні зображення богів, які не збереглися до наших днів. Інші ями, як вважає автор, визначали місця жертovníх вогнищ [13, с. 118].

Аналіз археологічних матеріалів дає змогу здійснити реконструкцію Іванковецького святилища. Центром цього культового осередку був кам'яний триликий ідол, який стояв у центрі ритуального майданчика. Б.О. Рибаків вважає, що ця скульптура могла уособлювати верховне божество Роду – творця всього живого. У центрі святилища знайдено залишки споруди розміром 7,0×5,0 м, поруч із якою на кам'яних ритуальних вимостках горіли жертovní ритуальні вогні [21, с. 131–132].

Іванковецьке святилище – визначний дохристиянський осередок на території подністрянської частини. Він функціонував у середині I тис. н. е. та становив сакральний центр, що забезпечував релігійні потреби тогочасного населення значної території регіону [22, с. 120].

Ще одним важливим культовим осередком є святилище біля с. Ставчани колишнього Новоушицького, а тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У його околицях у 1963 р. дослідники І.С. Винокур та Г.М. Хотюн виявили кам'яний антропоморф [10, арк. 4] із кам'яною конічною стелою, на фронтальній частині якої виکارбовано солярний знак. Відстань між обома об'єктами – 3 м [6, с. 124].

Навколо святилища зафіксовано залишки чотирьох вогнищ, що розміщувалися за сторонами світу. Їхні сліди простежено у вигляді скупчення залишків горілого каміння, золи, деревного вугілля, кісток тварин із фрагментами керамічних виробів черняхівської історико-культурної спільноти II–V ст. н. е. [22, с. 121].

Археологічні дослідження довели, що капище розміщувалося за межами давнього поселення [10, арк. 11–12]. По колу біля скульптур палали чотири ритуальні вогнища [9, с. 43], два з них збереглися краще, інші – гіршої збереженості; їх діаметр – від 1 до 1,2 м [4, с. 211]. Припускаємо, що в жертovníх вогнищах спалювали птахів і тварин. Реконструкція І.С. Винокура показала, що кам'яна скульптура та конічна стела лежали лицевими гранями до ґрунту та були присипані шаром землі товщиною 0,7–0,8 м. Обстеження околиць урочища та збір підйомного матеріалу свідчать про те, що кам'яний ідол і стела вертикально стояли на черняхівському поселенні [6, с. 125]. Отже, згідно із цією реконструкцією досліджений осередок належить до святилищ відкритого типу (просто неба), поширення яких спостерігається на пізньому етапі язичницької віри [15, с. 142].

У 1993 р. в селі Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області відкрито ще одне культове святилище відкритого типу. Споруда вміщує майданчик округлої форми розміром 3,8×4 м, де зафіксовано кістки тварин, уламки черняхівського посуду, сліди багаття з рештками зітлілого дерева [16, с. 108]. І.С. Винокур під час досліджень на цьому святилищі знайшов зооморфні глиняні фігурки бика й коня, які дослідник відніс до певних тотемічних релігійних уявлень давнього населення досліджуваної території [16, с. 217]. Знахідка фігури бика (тура) є доказом вшанування цієї тварини, і коріння цього, на думку дослідника І.І. Зайця, сягає доби енеоліту [14, с. 75–76].

Таким чином, дослідження показують, що в регіоні були святилища двох типів: святилища-житла (село Горошова) і святилища відкритого типу (села Іванківці, Ставчани, Велика Слобідка). Святилища-житла вирізняються знахідками в жертovníх ямах, а святилища відкритого типу (просто неба)

супроводжувалися ритуальними вогнищами; на двох осередках (Іванківці, Ставчани) були встановлені кам'яні ідоли. Спільною особливістю святилищ обох типів є їх розташування безпосередньо на поселенських структурах із вшанування певних культів: сонця, бога Рода, тварин.

Отже, зазначені культові святилища на лівобережжі Середнього Подністрів'я є локальним виявом стійких язичницьких традицій серед ранньосередньовічного населення регіону.

Література:

1. Брайчевский М.Ю. Древнеславянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1953. Вып. 52. С. 43–53.
2. Брайчевський М.Ю. Звіт про роботу Середньодністровської експедиції. ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці, Кам'янець-Подільська область). *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
3. Брайчевский М.Ю., Довженок В.И. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1967. № 139. С. 238–262.
4. Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье. *Советская археология*. 1964. № 4. С. 210–214.
5. Винокур И.С. Історія та культура черняхівських племен. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.
6. Винокур И.С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка ; Оіюм, 2000. 376 с.
7. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта, М.Б. Петров, В.М. Петровський, О.М. Пірняк, В.С. Степанков. Хмельницький, 1991. 152 с.
8. Винокур И.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. 363 с.
9. Винокур И.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. Ужгород : Карпати, 1977. 111 с.
10. Винокур И.С., Хотюн Г.М., Бойко Ю.В. 1963. Звіт про археологічні дослідження на території Хмельницької області в 1963 році. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1963/29. 12 арк.
11. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоллии (материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.
12. Довженок В.И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье. *Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*. 1952. Вып. XLVIII. С. 136–142.
13. Довженок В.Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці, Кам'янець-Подільська область). *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 64. Спр. 1952/12. 22 арк.
14. Заєць І.І. Витоки духовної культури українського народу. Київ : Арагта, 2006. 328 с.
15. Козак Д.Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
16. Мегей В.П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія «Історичні науки»*. 1997. Т. 1(3). С. 213–219.
17. Пачкова С.П. археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области. *Археологические памятники Среднего Поднестровья* / отв. ред. А.Т. Смиленко. Киев, 1983. С. 4–63.
18. Пачкова С.П. Раскопки у с. Горошова на Днестре. *Археологические открытия 1971 года* : ежегодник. Москва, 1972. С. 335.
19. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 2007. 304 с.
20. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 783 с.
21. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва : Наука, 1981. 697 с.
22. Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (IX ст. до н. е. – XIII ст. н. е.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 305 с.
23. Семенчук С.О. Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (IX ст. до н. е. – XIII ст. н. е.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 22 с.
24. Семенчук С.О. Про язичницькі старожитності лівобережної частини Середнього Подністрів'я. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія «Історичні науки»*. 2016. Вип. 9. С. 167–175.
25. Семенчук С.О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністрів'я. *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я* : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 40–45.
26. Семенчук С.О. Языческие каменные изваяния левобережной части Среднего Поднестровья в X–VII вв. до н. э. *Ученые записки УО «Витебский государственный университет имени П.М. Машерова»*. 2016. Т. 21. С. 59–62.
27. Семенчук С.О. О языческих древностях левобережной части Среднего Поднестровья: история и археология. *Revista arheologică. Serie nouă*. 2017. Vol. XIII. № 1–2. S. 168–174.
28. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197–365.